6 સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળો (ઈ.સ. 1885થી ઈ.સ. 1947)

I1M7D4

આપણે ભારતમાં અંગ્રેજી શાસનની સ્થાપના, ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ અને 19મી સદીની ભારતની સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક સ્થિતિ વિશે અભ્યાસ કર્યો. અહીં આપણે ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ તથા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની રાષ્ટ્રીય ચળવળો વિશે અભ્યાસ કરીશું.

રાષ્ટ્રવાદનો ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ

રાષ્ટ્રવાદ એટલે રાષ્ટ્ર માટે તન, મન અને ધન ન્યોછાવર કરવાની ભાવના. રાષ્ટ્રવાદ એટલે પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે એકાત્મકતા અને ગૌરવની ભાવના. આમ, રાષ્ટ્રવાદ કોઈ એક નિશ્ચિત ભૂ ભાગમાં રહેતી પ્રજા પોતાના વારસા અને સંસ્કૃતિથી પોતાને એક માને, તે ભાવનાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરે તેને રાષ્ટ્રવાદ કહેવામાં આવે છે. આવી ઉત્કટ ભાવનામાં ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક સમાનતાનો ભાવ રહેલો હોય છે. રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાના નિર્માણ થવા માટે કયાં પરિબળો કે પરિસ્થિતિઓ જવાબદાર હતી, તેનો અભ્યાસ કરીએ.

1. જ્યાં સુધી ભારતીય જનતાને અમે એક છીએ, અમારા હિતો એક છે તેવો ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી તેમનામાં રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાનો ઉદય થાય નહિ. ભારતમાં આવી રાષ્ટ્રીય એકતાનો ખ્યાલ અજાણતા જ અંગ્રેજોએ આપ્યો હતો. અંગ્રેજ કંપનીએ દેશને એકહથ્થું શાસન નીચે આણ્યા બાદ દેશમાં સમાન કાયદો અને સમાન વહીવટની શરૂઆત થઈ. આમ, અંગ્રેજી શાસને અજાણતા લોકોમાં રાષ્ટ્રીય એકતાનાં બીજ રોપ્યાં.
2. અંગ્રેજ સરકારની આર્થિક શોષણની નીતિના પરિણામે ખેડૂતો પાયમાલ થયા અને ઉદ્યોગધંધા પડી ભાંગતા કારીગર વર્ગ બેરોજગાર થયો. આમ, આર્થિક અસંતોષ અને અન્યાયની ભાવનાએ લોકોને અંગ્રેજ સરકાર સામે એક કર્યા.
3. અંગ્રેજી કેળવણીના પરિપાકરૂપે ભારતમાં બુદ્ધિજીવીઓનો એક નાનો પરંતુ શક્તિશાળી વર્ગ ઊભો થયો. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણે તેમનામાં સ્વશાસન અને સ્વતંત્રતાની ઝંખના જન્માવી. જેના કારણે શ્રેષ્ઠ વિચારકો અને નેતાઓ રાષ્ટ્રને મળ્યા. ભારતમાં અંગ્રેજી ઉપરાંત હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, પંજાબી, બંગાળી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓમાં ઘણુંબધું સાહિત્ય રચાયું. આ સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રવાદ, પૌરાણિક ગૌરવ અને વૈચારિક જાગરણને લગતા વિચારો પૂરતા પ્રમાણમાં રહેતા. રાષ્ટ્રવાદના વિકાસમાં જાગ્રત વર્તમાનપત્રોનો ફાળો પણ ભૂલી ન શકાય.
4. અંગ્રેજોના સમયમાં ભારતમાં પુરાતત્ત્વીય સંશોધન થયાં અને ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથોનો વિદેશી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો તથા આ સાથે ભારતના ભૂતકાળની ભવ્યતા વિશ્વ સમક્ષ પ્રગટ થઈ. આટલો ભવ્ય ભૂતકાળ ધરાવતી પ્રજા ગુલામ કઈ રીતે રહી શકે ? તે પ્રશ્ન પ્રજામાનસમાં ઘુમરાવા લાગ્યો.
5. અંગ્રેજોના સમયમાં તાર, ટપાલ અને રેલવેની શરૂઆત થઈ. એક પ્રદેશના લોકો બીજા પ્રદેશના લોકો સાથે સંપર્કમાં આવતા તેમનામાં રાષ્ટ્રીય એકતાના વિચારોને બળ મળ્યું.
6. રાષ્ટ્રીય એકતાને વેગ આપનાર કેટલાક પ્રસંગો હતા, જેમાં હિન્દી સનદી નોકરીઓમાં ભારતીયો સાથે કરવામાં આવતો અન્યાય, લિટનનો પ્રેસ સ્વાતંત્ર્ય પર કાપ મૂકતો વર્નાક્યુલર પ્રેસ ઍક્ટ અને હથિયારબંધી ધારો તેમજ રિપનના સમયમાં પસાર થયેલ ઈલ્બર્ટ બિલના પ્રમાણે ભારતીય ન્યાયાધીશ યુરોપિયન વ્યક્તિનો કેસ પણ ચલાવી શકે જેનો અંગ્રેજોએ વિરોધ કર્યો. પરિણામે સરકારે આ વિધેયક પાછું ખેંચ્યું. આ બધી જ બાબતોએ ભારતીયોને રાષ્ટ્રીય એકતા માટે તૈયાર કર્યા.

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કૉંગ્રેસ)ની સ્થાપના

રાષ્ટ્રવાદના વિચારોને ચોક્કસ દિશા આપવા એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની જરૂરિયાત હતી જે અંગ્રેજોની સામે ભારતીયોના હિતોની રજૂઆત કરે. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના પહેલાં ભારતમાં કેટલીક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ બધી જ સંસ્થાઓએ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના માટેનું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના માટે નિવૃત્ત અંગ્રેજ અધિકારી એ. ઓ. હ્યુમનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. તેમણે અંગ્રેજ સરકારને ભારતીય પ્રજામાં અંગ્રેજો સામે ફેલાયેલા આક્રોશ અને અસંતોષથી વાકેફ કર્યા. તેઓનું માનવું હતું કે જો આ અસંતોષ કે આક્રોશ રોકવામાં નહિ આવે, તો ઈ.સ. 1857ના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ જેવી ઘટના ફરી નિર્માણ પામશે. 28 ડિસેમ્બર, 1885ના રોજ કૉંગ્રેસનું પ્રથમ અધિવેશન મુંબઈમાં ગોકુલદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં મળ્યું.

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અગાઉનાં સંગઠનો	
બ્રિટિશ ઇન્ડિયન ઍસોસિયેશન	કોલકાતા
બોમ્બે ઍસોસિયેશન	મુંબઈ
મદ્રાસ નેટિવ સભા	ચેન્નાઈ
પૂના સાર્વજનિક સભા	પૂણે
ઇન્ડિયન ઍસોસિયેશન	કોલકાતા
ગુજરાત સભા	અમદાવાદ



કૉંગ્રેસનું પ્રથમ અધિવેશન

જેમાં 72 જેટલા પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી અને વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી આ અધિવેશનના પ્રમુખ હતા. દાદાભાઈ નવરોજી, ફિરોજશાહ મહેતા, બદરુદ્દીન તૈયબજી, કે. ટી. તેલંગ, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, દિનશા વાચ્છા વગેરે મુખ્ય આગેવાનો હતા.

તેના પ્રથમ તબક્કાના (ઈ.સ.1885-1905) સમયગાળા દરમિયાન મહાસભાએ સરકાર સામે રાજકીય હકો, આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ, શૈક્ષણિક પ્રગતિ વગેરે માટે કરેલી માંગણીઓને અંગ્રેજ સરકારે અવગણી હતી. આમ છતાં આ માંગણીઓએ ભવિષ્યની લડત માટે મજબૂત પાયો નાખ્યો. મહાસભાએ ધારાસભાના વિસ્તાર કરવાની માંગણી, લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડવું. કરવેરા ઘટાડવા, ખેડૂતોને દેવામાં



લાલા લજપતરાય (લાલ) બાળ ગંગાધર ટિળક (બાલ) બિપીનચંદ્ર પાલ (પાલ)

રાહત આપવી, સિવિલ સેવા પરીક્ષા ભારત અને લંડનમાં એક સાથે લેવાય, અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય વગેરે માંગણીઓ કરેલ. પ્રથમ તબક્કાના ઉદ્દેશ્યો અને કાર્યોને જોતા કહી શકાય કે મહાસભા બંધારણીય અને લોકશાહી પદ્ધતિ દ્વારા અંગ્રેજ સરકારની અયોગ્ય નીતિનો વિરોધ કરતી હતી. જે ચર્ચાઓ, ઠરાવો દ્વારા પોતાની માંગણીઓ અરજી સ્વરૂપે વાઈસરૉય પાસે મોકલતી. આ પ્રકારના નરમ કે મવાળવાદી વલણને લીધે મહાસભાના નેતાઓ 'મવાળવાદીઓ' તરીકે ઓળખાયા. મવાળવાદી નેતાઓએ હિંદના સુશિક્ષિત મધ્યમ વર્ગને સંગઠિત કરી રાષ્ટ્રીય ચેતના માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી. આજ સમયગાળા દરમિયાન કૉંગ્રેસમાં બાળ ગંગાધર ટિળક, લાલા લજપતરાય અને બિપીનચંદ્ર પાલ જેવા નેતાઓ કૉંગ્રેસની મવાળ નીતિરીતિઓમાં આમૂલ પરિવર્તનની માંગણી કરતા. તેમણે વિનંતી કે પ્રાર્થના કરવાની કૉંગ્રેસની નીતિની ટીકા કરી. તેઓ કહેતા, ''સરકારના નેક ઈરાદા પર વિશ્વાસ કરતા આપણે આપણી શક્તિ પર વિશ્વાસ કરવો જોઈએ.'' તેઓ જહાલવાદી તરીકે ઓળખાયા. ટિળક મહારાજે કહ્યું કે, ''સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે, તે હું લઈને જ જંપીશ.'' લાલ, બાલ અને પાલની કામગીરીના પરિણામે જાગ્રત થયેલો હિંદનો યુવા વર્ગ ઉત્સાહી, આત્મવિશ્વાસી અને આક્રમક હતો.

જહાલવાદી નેતાઓમાં પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરવા લોકમાન્ય ટિળકે 'ધી મરાઠા' (અંગ્રેજીમાં) અને 'કેસરી' (મરાઠીમાં), લાલા લજપતરાયે 'ધી પંજાબી' અને 'ધી પ્યુપિલ' તથા બિપીનચંદ્ર પાલે 'ન્યૂ ઈન્ડિયા' સાપ્તાહિક અને 'વંદે માતરમ' વર્તમાનપત્રો શરૂ કર્યાં.

ઈ.સ. 1905માં વાઈસરૉય કર્ઝને 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિના એક ભાગરૂપે વહીવટી સુગમતાના બહાના નીચે બંગાળના ભાગલા પાડ્યા. જેની સામે બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વદેશી પ્રસાર દ્વારા બંગભંગ આંદોલન ચલાવવામાં આવ્યું. આંદોલનની અસરના કારણે ઈ.સ. 1911માં બ્રિટિશ સરકારે બંગાળના ભાગલા રદ કર્યા. ભારતીયોનો આ એક યાદગાર વિજય હતો.

ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ

ભારતમાં નવયુવાનોનો એક વર્ગ કોઈ પણ ભોગે સ્વરાજ મેળવવા માંગતો હતો. આ માટે તે હસતા મુખે બલિદાન દેવા પણ તૈયાર હતો. તે માતૃભૂમિ કાજે જાન આપવા પણ તૈયાર રહેતા અને જાન લેવાની પણ હિંમત ધરાવતા. ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત વાસુદેવ બળવંત ફડકેએ કરી. વાસુદેવ બળવંત ફડકેએ પછાત જાતિઓને સંગઠિત કરી લડાયક તાલીમ આપી. મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈ ઈલાકાના ઘણા ભાગોમાં ભયંકર પ્લેગ રોગ ફેલાતા મુખ્ય પ્લેગ કમિશનર રેન્ડ અને તેમના મદદનીશો દ્વારા લોકોને ખૂબ પરેશાન કરવામાં આવ્યા ત્યારે દામોદર ચાફેકર અને બાલકૃષ્ણ ચાફેકર બંધુઓએ રેન્ડની હત્યા કરી. વિનાયક સાવરકરે ઈ.સ. 1900માં 'મિત્રમેલા' નામની ક્રાંતિકારી સંસ્થા સ્થાપી જે બાદમાં 'અભિનવ ભારત' તરીકે ઓળખાઈ. તેમનું પુસ્તક ''1857 : પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ'' પ્રકાશિત થતાં પહેલાં પ્રતિબંધિત થનાર વિશ્વનું પહેલું પુસ્તક હતું. તેમણે વિદેશમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ ચલાવી અને જન્મટીપની સજા વહોરી. અંદમાન જેલમાં મોકલાયા જ્યાં તેમની તબિયત બગડતા ભારતમાં નજરકેદ હેઠળ રખાયા. આ જ અરસામાં કોલકાતામાં અનુશીલન સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી. બારીન્દ્ર ઘોષ પછીથી તેના મુખ્ય આગેવાન બન્યા. આ સંસ્થાએ પણ ક્રાંતિકારી સાહિત્ય, તાલીમ વગેરે દ્વારા ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિનો સારો ફેલાવો કર્યો. ખુદીરામ બોઝ અને પ્રફુલ ચાકીએ બંગાળમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ ચલાવી. ન્યાયાધીશ કિન્ગ્સફર્ડની હત્યા કરવા યોજના ઘડી તેમની બગી પર બૉમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો પરંતુ કિન્ગ્સફર્ડની જગ્યાએ ગાડીમાં બેઠેલ વકીલ કેનેડીનાં પત્ની, તેમની દીકરી મૃત્યુ પામ્યાં. ખુદીરામને ફાંસીની સજા થઈ અને પ્રફુલચંદ્ર ચાકીએ પોતાને ગોળી મારી બલિદાન પસંદ કર્યું. રામપ્રસાદ બિસ્મિલ અને અશફાક ઉલ્લાખાને હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. તેમણે કાકોરી ટ્રેન લૂંટની યોજનામાં ભાગ લીધો. ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ અને હથિયારોની ખરીદી



વિનાયક દામોદર સાવરકર



ખુદીરામ બોઝ



રામપ્રસાદ 'બિસ્મિલ'



અશફાક ઉલ્લાખાન



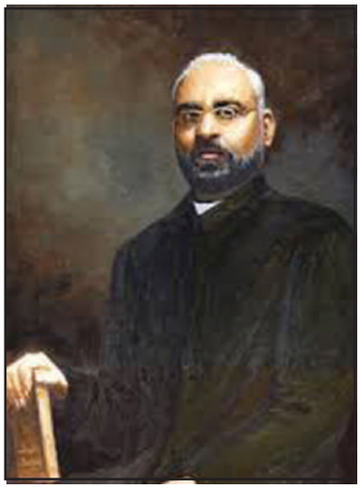
ચંદ્રશેખર આઝાદ

માટે નાણાંની આવશ્યકતા હોઈ કાકોરી ટ્રેનમાં અંગ્રેજ તિજોરીને લૂંટવામાં આવી. અશફાક ઉલ્લાખાન, રામપ્રસાદ બિસ્મિલ, રોશનસિંહ અને રાજેન્દ્રનાથ પકડાયા, તેમને ફાંસીની સજા થઈ.

આ સમયે ક્રાંતિકારીઓ વચ્ચે સંપર્કનું માધ્યમ દુર્ગાભાભી હતાં. તેમણે મહિલાઓને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય બનાવી. પોસ્ટરો ચોંટાડવા, પત્રિકાઓ વહેંચવી, અદાલતોમાં કેસ માટે નાણાં એકત્ર કરવા, બંદૂકો ચલાવવી વગેરે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો. ચંદ્રશેખર આઝાદ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં બાળપણથી જ સક્રિય બન્યા હતા. કાકોરી લૂંટમાં પણ સક્રિય રહ્યા હતા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જીવતે જીવ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં પકડાઈશ નહિ. ઈ.સ. 1931માં અલાહાબાદના આલ્ફ્રેડ બાગમાં અંગ્રેજો સાથેના સંઘર્ષમાં પોતાની જ પિસ્તોલથી શહીદી વહોરી.

વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ

ભારત અને વિદેશની ધરતી પર ઘણા નામી-અનામી સપૂતોએ દેશને સ્વતંત્રતા અપાવવા શહાદત વહોરી છે. પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ પૂર્વે વિદેશોમાં વસતા ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ વધુ સક્રિય થયા અને ઈંગ્લૅન્ડ, અમેરિકા, ફ્રાંસ વગેરે દેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવી. જેમાં કચ્છના વતની શ્યામજીકૃષ્ણ વર્માએ ઇંગ્લૅન્ડમાં 'ઇન્ડિયન હોમરૂલ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી. સંસ્થાના પ્રચાર માટે 'ઇન્ડિયન સોસિયોલૉજિસ્ટ' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું અને સંસ્થાના કાર્યાલયને 'ઇન્ડિયા હાઉસ' નામ આપ્યું. મદનલાલ ઢીંગરા, વિનાયક સાવરકર, મૅડમ ભીખાઈજી કામા લંડનમાં શ્યામજીકૃષ્ણ વર્માની સાથે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયાં. સોશિયોલૉજિસ્ટ મદનલાલ ઢીંગરાએ ઈ.સ. 1909માં



શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા



મૅડમ ભીખાઈજી કામા

વિલિયમ વાયલીને ગોળી મારી હત્યા કરતાં તેમને ફાંસી આપવામાં આવી. શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા લંડનથી પૅરિસ ગયા બાદ લંડનમાં તેમની કામગીરી સાવરકરે સંભાળી. ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામની સુવર્ણ વર્ષની ઉજવણી ઈ.સ. 1907માં કરતા તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી તેમને જેલની સજા થઈ. મૅડમ ભીખાઈજી રુસ્તમ કામાએ ઈ.સ. 1902માં યુરોપમાં 'વંદેમાતરમ' વર્તમાનપત્ર શરૂ કર્યું. ઈ.સ. 1907માં જર્મનીના સ્ટુર્ટગાર્ડમાં યોજાયેલ બીજી આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદમાં ભારતનો પ્રથમ તિરંગો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. શ્યામજીકૃષ્ણ વર્માના સાથીદાર સરદારસિંહ રાણાએ પૅરિસમાં સભાઓ ભરી અંગ્રેજી દમનનો વિરોધ કર્યો. ફ્રેન્ચ, સરકારે તેમને હદપાર કર્યા. આ ઉપરાંત તારકનાથ દાસ, લાલા હરદયાલ, અફઘાનિસ્તાનના રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપ, બર્કતુલ્લા, રાસબિહારી ઘોષ, ચંપક રમણ પિલ્લાઈ જેવા નામી-અનામી ઘણા ક્રાંતિકારીઓએ વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ ચલાવી રાષ્ટ્રને સ્વતંત્રતા અપાવવા સક્રિય પ્રયત્નો કર્યા.

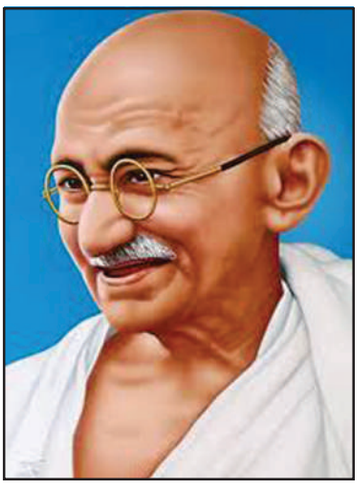
માનગઢ હત્યાકાંડ

માનગઢ હત્યાકાંડ 17 નવેમ્બર, 1913 ના રોજ ગુજરાત–રાજસ્થાનની સરહદ પર આવેલ માનગઢ ડુંગર પર સર્જાયો હતો. તેને આદિવાસીઓના બલિદાનની ગૌરવશાળી ઘટના ગણવામાં આવે છે. આ સમયે ગોવિંદ ગુરુની ભગત ચળવળથી ભીલોમાં નવજીવનનો સંચાર થયો તેમજ તેમનામાં આત્મસન્માનની ભાવનાનો વિકાસ થયો અને તેમનાં જીવનમાંથી અંધશ્રદ્ધા, વહેમો, બદીઓ અને કુરિવાજો દૂર કરવા પ્રેરણા મળતા ઉન્નતિ માટે પ્રયાસો કર્યા. આ સાથે 17 નવેમ્બર, 1913ના રોજ હજારો ભીલો અંગ્રેજોથી અને દેશીરાજ્યોથી મુક્તિ મેળવવાના સ્વપ્ન સાથે માનગઢ ડુંગર પર એકત્રિત થયા. તે દિવસે બ્રિટિશ લશ્કર અને સહયોગી દેશી રજવાડાના લશ્કરે માનગઢના ડુંગર પર હુમલો કર્યો. વિદ્વાનોના મતે 1200થી વધુ આદિવાસીઓ શહીદ થયા. અંગ્રેજોએ આ ચળવળને ભારે ક્રૂરતાપૂર્વક દબાવી દીધી અને ગોવિંદ ગુરુની ધરપકડ કરી હતી. તેમની મુક્તિ બાદ તેઓ કંબોઈ (તા. લીમડી, જિ. દાહોદ) ખાતે રહ્યા હતા. આજે ત્યાં તેમની સમાધિ છે. આ ઉપરાંત વ્યારા આદિવાસી આંદોલન (ઈ.સ. 1914) તાપી જિલ્લામાં થયું હતું. દઢવાવ આદિવાસી આંદોલન (ઈ.સ. 1922) વિજયનગર તાલુકા (જિ. સાબરકાંઠા)માં થયું હતું. આ આંદોલનોને દબાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

> **પ્રવૃત્તિ**
>
> તમારા શિક્ષક પાસેથી દઢવાવ અને વ્યારાની આદિવાસી ચળવળોની વિશેષ માહિતી મેળવો.

ગાંધીજીનું હિંદમાં આગમન

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદનીતિની સામે સત્યાગ્રહની સફળ લડત લડી ઈ.સ. 1915 માં ભારત પરત ફર્યા. તેમણે ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે પાસેથી પ્રેરણા મેળવી ભારતના ઘણાખરા ભાગોનો પ્રવાસ કર્યો. તેમને સમજાયું કે ભારતની ગરીબીના મૂળમાં અંગ્રેજો દ્વારા થતું શોષણ કારણભૂત છે. પોતાની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા માટે ઈ.સ. 1915માં કોચરબ આશ્રમની અને ઈ.સ. 1917માં સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના કરી. ગાંધીજીના શરૂઆતના સત્યાગ્રહોમાં ચંપારણ સત્યાગ્રહ, ખેડા સત્યાગ્રહ, અમદાવાદના મજૂરોના પ્રશ્ન બાબતે લડતનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા સત્યાગ્રહોના પરિણામે ગાંધીજીને વલ્લભભાઈ પટેલ અને રાજેન્દ્રપ્રસાદ જેવા સાથીદારો મળ્યા.



મહાત્મા ગાંધી

ચંપારણ સત્યાગ્રહ

હિમાલયની તળેટીમાં બિહારમાં ચંપારણ આવેલ છે. 19મી સદીની શરૂઆતથી જ અહીં યુરોપિયનોએ ગળીના બગીચા અને કારખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં. અહીં ખેડૂતોને જમીનના $\frac{3}{20}$ ભાગ પર ફરજિયાત ગળીની ખેતી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આ પદ્ધતિને 'તીન કઠિયા' પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવતી. ચંપારણના ખેડૂતો પર વધુ મહેસૂલ

અને વેરા નાખવામાં આવતા જેથી તેમની મુશ્કેલીમાં વધારો થયેલ. ચંપારણના ખેડૂત રાજકુમાર શુક્લના આગ્રહથી ગાંધીજી મોતીહારી આવ્યા. ત્યારે તેમની હાજરી જનશાંતિ માટે ખતરારૂપ ગણી તેમને તાત્કાલિક ચંપારણ છોડી જવાનો મૅજિસ્ટ્રેટે આદેશ આપ્યો પરંતુ ગાંધીજીએ આ નોટિસનો અનાદર કર્યો. અંતે ગાંધીજીને ખેડૂતોના પ્રશ્નોને સમજવા પ્રયત્નો કરવાની પરવાનગી મળી. ગાંધીજીનો આ સત્યાગ્રહ સફળ થયો.

ખેડા-સત્યાગ્રહ

ખેડા જિલ્લામાં ઈ.સ. 1917માં અતિવૃષ્ટિના કારણે પાક નિષ્ફળ ગયો હતો તેમ છતાં અંગ્રેજ સરકારે મહેસૂલ માફ કરવાને બદલે મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું નક્કી કર્યું. પરિણામે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની નીચે લોકોને સત્યાગ્રહ કરવાની ફરજ પડી. આ લડતમાં વલ્લભભાઈ પટેલ નેતા તરીકે ઊભરી આવ્યા. તેમણે વકીલાત છોડી સેવાવ્રત સ્વીકાર્યું. ગાંધીજીએ ખેડૂતોને કહ્યું કે, ''સરકાર આપણી માંગણી ન સ્વીકારે તો આપણે મહેસૂલ ભરવાનું નથી.'' સરકારે મહેસૂલની રકમ ઉઘરાવવા જપ્તી શરૂ કરી. આ સમયે સરકારે જપ્ત કરેલ એક ખેતરમાં ડુંગળીનો પાક તૈયાર હતો. ગાંધીજીની સલાહથી મોહનલાલ પંડ્યા પોતાના સાથીદારો સાથે આ પાક કાપી લાવ્યા. સરકારે મોહનલાલને પકડી 15 દિવસની જેલની સજા કરી. તે છૂટ્યા ત્યારે લોકોએ સ્વાગત કર્યું ગાંધીજીએ તેમને 'ડુંગળી ચોર'નું બિરુદ આપ્યું. સત્યાગ્રહમાં અંતે સુખી કુટુંબો મહેસૂલ ભરે તો ગરીબોનું મહેસૂલ નહિ લેવાની શરતે સમાધાન થયું. આ લડતથી ખેડૂતોમાં જાગૃતિ આવી તો લોકોની ત્યાગશક્તિનો પણ પરિચય થયો.

રોલેટ ઍક્ટ (1919)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ સરકારે માર્ચ ઈ.સ. 1919માં રોલેટ ઍક્ટ પસાર કર્યો. રોલેટ ઍક્ટમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવેલ કે કોઈ પણ વ્યક્તિની કારણ આપ્યા વિના ધરપકડ કરી શકાય તથા ખાસ અદાલતમાં કામ ચલાવી તેને સજા કરી શકાય. લોકોના સ્વતંત્રતા પર કાપ મૂકતા આ કાયદાનો લોકોએ વિરોધ કર્યો. ગાંધીજીએ આને 'કાળો કાયદો' કહ્યો અને સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો.

જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ

રોલેટ ઍક્ટ વિરુદ્ધ ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ કચડી નાખવા સરકારે આકરાં પગલાં ભર્યાં. પંજાબમાં આ સમયે સ્થિતિ સ્ફોટક હતી. પંજાબના અમૃતસરમાં (13 એપ્રિલ, 1919) લોકોનો વિશાળ જનસમૂહ પોતાના પ્રિય નેતાઓ ડૉ. સૈફૂદ્દીન કિચલુ અને ડૉ. સત્યપાલની ધરપકડનો વિરોધ કરવા એકઠો થયો હતો. જલિયાંવાલા બાગમાં વૈશાખીના તહેવારને અનુલક્ષીને વધારે લોકો આવ્યા હતા. નિઃશસ્ત્ર લોકોના સમૂહ પર અમૃતસરના લશ્કરી કમાન્ડર જનરલ ડાયરે ગોળીઓ વરસાવી. જ્યાં સુધી લશ્કર પાસે ગોળીઓ સમાપ્ત ન થઈ ત્યાં સુધી ગોળીબાર ચાલુ રહ્યો. એક હજાર જેટલા લોકો આ ગોળીબારમાં મૃત્યુ પામ્યાં અને અનેક લોકો ઘાયલ થયાં. સરકારે પંજાબમાં માર્શલ લૉ લગાડી લોકો પર અત્યાચાર કર્યો. સમગ્ર દેશમાં ભયનું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. સામ્રાજ્યવાદી શાસનનો ભયંકર વિરોધ થયો. આ ઘટનાથી વ્યથિત થઈ ગાંધીજીએ સરકાર દ્વારા અપાયેલો **કૈસરે હિંદ**નો ઇલકાબ ત્યજી દીધો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે **નાઈટહૂડ**ની પદવી પરત કરી.

અસહકાર આંદોલન

ઈ.સ. 1920માં ગાંધીજીએ અસહકાર આંદોલન શરૂ કર્યું. આ આંદોલનના મુખ્ય બે પાસાં છે : (1) ખંડનાત્મક પાસું અને (2) રચનાત્મક પાસું. ખંડનાત્મક પાસામાં શાળા, કૉલેજ, ધારાસભા, અદાલતોનો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર, વિદેશી માલનો બહિષ્કારનો સમાવેશ થતો. હજારો વિદ્યાર્થીઓએ શાળા-કૉલેજો છોડી દીધી. મોતીલાલ નેહરુ,

ચિત્તરંજનદાસ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, વલ્લભભાઈ પટેલ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ જેવા જાણીતા વકીલોએ પોતાની ધીકતી વકીલાત છોડી દીધી અને પોતાનું બાકીનું જીવન દેશસેવામાં સમર્પિત કરી દીધું. અંગ્રેજો દ્વારા આપવામાં આવેલ ઉપાધિઓને પણ ફગાવી દેવામાં આવી. ઠેર-ઠેર વિદેશી કાપડની હોળી કરવામાં આવી. આ આંદોલન દરમિયાન પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનું ભારત આગમન થયું. તેનો પણ દેશમાં હડતાલ પાડી વિરોધ કરવામાં આવ્યો. આંદોલનનાં રચનાત્મક પાસાઓમાં ઘરે-ઘરે રેંટિયો કાંતવા, ખાદી-ઉત્પાદન, સ્વદેશી પ્રસાર, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય વગેરે જેવા રચનાત્મક કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવ્યા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવા શાળા-કૉલેજો શરૂ કરવામાં આવી. જેમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, બિહાર વિદ્યાપીઠ, બનારસ વિદ્યાપીઠ, જામિયા મિલિયા વિદ્યાપીઠ વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ આંદોલન સાથે કેટલાક પ્રદેશોમાં સ્થાનિક પ્રશ્નો જોડી આંદોલન કરવામાં આવેલ. જેમાં આંધ્રપ્રદેશના ગંતુર જિલ્લામાં 'વન સત્યાગ્રહ' અને અસમના ચાના બગીચાના મજૂરોનાં આંદોલનનો સમાવેશ થાય છે.

મહાત્મા ગાંધી અહિંસક સત્યાગ્રહમાં માનતા હતા. ઈ.સ. 1922માં જ્યારે ઉત્તરપ્રદેશના ગોરખપુર પાસેના ચૌરીચોરા ગામે ખેડૂતોના શાંત સરઘસ પર પોલીસે ગોળીબાર કરતા રોષે ભરાયેલા ટોળાએ પોલીસસ્ટેશન પર હુમલો કર્યો. પોલીસ-સ્ટેશનને આગ ચાંપી. જેમાં 22 જેટલા પોલીસ કર્મચારી મૃત્યુ પામ્યા. આ સમાચાર ગાંધીજીને મળતા ગાંધીજીએ અસહકાર આંદોલન મોકૂફ રાખવાની જાહેરાત કરી. સરકારે ગાંધીજીની ધરપકડ કરી. ગાંધીજીએ લોકોને રચનાત્મક કાર્યોમાં લાગી જવા અનુરોધ કર્યો. આ સમયે કૉંગ્રેસમાં મોતીલાલ નેહરુ અને ચિત્તરંજનદાસનું માનવું હતું કે, પક્ષે ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ બંધારણીય લડત આપી લોકોને વૈકલ્પિક કાર્યક્રમ પૂરો પાડવો જોઈએ. આ વિચારથી સ્વરાજ પક્ષની રચના કરવામાં આવી.



સાયમન કમિશનનો વિરોધ કરતા પ્રદર્શનકારીઓ

સાયમન કમિશનનો બહિષ્કાર અને નેહરુ અહેવાલ

આ સમયમાં સાયમન કમિશન ભારત આવ્યું. પરંતુ કમિશનના સભ્યોમાં એક પણ ભારતીય ન હોઈ હિંદના લોકો અને પક્ષો દ્વારા તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. 'સાયમન ગો બેક'ના નારા સાથે તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. લાહોરમાં શાંત વિરોધ પ્રદર્શન દરમિયાન લાઠીચાર્જ થતા લાલા લજપતરાય ઘાયલ થયા બાદ તેમનું અવસાન થયું. જેથી લાલાજીના મૃત્યુના સમાચારથી ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજગુરુ વગેરે ક્રાંતિકારીઓ ઉશ્કેરાયા અને લાઠીચાર્જનો આદેશ આપનાર અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારી સોન્ડર્સની હત્યા કરવામાં આવી. સાયમન કમિશન નિષ્ફળ જતા હિન્દી વજીર બર્કનહેડે બધા પક્ષોને માન્ય બંધારણ ઘડી આપવા આહવાન આપ્યું. જેથી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ મોતીલાલ નેહરુની અધ્યક્ષતામાં 'નેહરુ કમિટી'નું ગઠન કરેલું અને તેનો રિપોર્ટ 'નેહરુ અહેવાલ' તરીકે ઓળખાય છે. આ અહેવાલમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ, સમવાય તંત્ર, મૂળભૂત અધિકારો, સર્વોચ્ચ અદાલત વગેરે બાબતો સામેલ હતી. જોકે બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

1928માં બારડોલી તાલુકામાં સરકાર સામે જમીન મહેસૂલમાં કરવામાં આવતા વધારાની સામે બારડોલી સત્યાગ્રહ સ્વરૂપે 'ના કર'ની લડત શરૂ કરવામાં આવી. આ લડત સરકારની દમનનીતિ, જપ્તી સામે લોકોની મક્કમતા અને વલ્લભભાઈ પટેલના કુનેહપૂર્ણ નેતૃત્વ માટે યાદગાર બની. આ સત્યાગ્રહના સફળ સંચાલનથી વલ્લભભાઈ પટેલ 'સરદાર' તરીકે ઓળખાયા.



જવાહરલાલ નેહરુ

પૂર્ણ સ્વરાજનો ઠરાવ

કૉંગ્રેસમાં જવાહરલાલ નેહરુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા યુવા નેતાઓ પૂર્ણ સ્વરાજના આગ્રહી હતા. (ઈ.સ. 1929) લાહોર ખાતે જવાહરલાલ નેહરુની અધ્યક્ષતામાં મળેલ કૉંગ્રેસના અધિવેશનમાં પૂર્ણ સ્વરાજનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ દિવસને 'પૂર્ણ સ્વરાજદિન' તરીકે ઉજવવાનું ઠરાવ્યું અને એ દિવસની સ્મૃતિમાં ભારતનું બંધારણ 26 જાન્યુઆરી 1950 ના રોજ લાગુ પાડી પ્રજાસત્તાક દિન તરીકે ઉજવીએ છીએ.

આ સમયની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં ભગતસિંહ અને બટુકેશ્વર દત્તે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં બૉમ્બ ફેંક્યો. તેમનો બૉમ્બ ફેંકવાનો આશય કોઈની હત્યા કરવાનો નહિ પરંતુ અંગ્રેજોના બહેરા કાનને ખોલવાનો હતો. તેમની ધરપડક કરવામાં આવી અને કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. ભગતસિંહ અને તેના સાથીદારોને ફાંસીની સજા થઈ. બંગાળના ક્રાંતિકારી જતીનદાસે જેલમાં ખરાબ ખોરાક અને ખરાબ વર્તન સામે આજીવન ઉપવાસ શરૂ કર્યા અને 64મા દિવસે તેમનું અવસાન થયું.



ભગતસિંહ

દાંડીકૂચ

ઈ.સ. 1930માં ગાંધીજીએ જાહેર કરેલ કે મીઠાના અન્યાયી કાયદાનો ભંગ કરવા તે યાત્રા કાઢશે. આ સમયે મીઠાનાં ઉત્પાદન અને વેચાણ ઉપર અંગ્રેજ સરકારનો એકાધિકાર હતો. મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાઓનું માનવું હતું કે, મીઠા પર વેરો નાખવો પાપ છે. કારણ કે તે આપણા ભોજનની પાયાની જરૂરિયાત છે. 12 માર્ચ, 1930ના રોજ અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમથી પોતાના સાથીદારો સાથે દાંડીયાત્રાની શરૂઆત કરી. 370 કિમી જેટલી કૂચ કરી અસલાલી, બારેજા, નડિયાદ, આણંદ, રાસ, જંબુસર, સુરત, નવસારી જેવા નાનાં-મોટાં ગામો-શહેરોમાં સભા ભરી 5 એપ્રિલના રોજ સૌ દાંડી ગામે પહોંચ્યા. 6 એપ્રિલ સવારે ગાંધીજીએ દાંડીના દરિયાકિનારે મીઠું હાથમાં લઈ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કર્યો અને આ સાથે જ સવિનય કાનૂન ભંગ લડતનો પ્રારંભ થયો. દાંડી સાથે મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાના સવિનય સત્યાગ્રહ અનેક ભાગોમાં શરૂ થયા. ગુજરાતમાં ધરાસણા સત્યાગ્રહની



દાંડીકૂચ

જાહેરાત ગાંધીજીએ કરી, ત્યારે 5 મે, 1930 ના રોજ તેમની ધરપકડ થઈ તેમને યરવડા જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. ગાંધીજીની ધરપકડ થતા સત્યાગ્રહની આગેવાની અબ્બાસસાહેબ તૈયબજીએ લીધી. તેમની પણ ધરપકડ થતા સત્યાગ્રહની આગેવાની સરોજીની નાયડુએ લીધી. ધરાસણા ઉપરાંત વિરમગામ, ધોલેરા, સુરજકરાડી, વડાલામાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ થયો. સવિનય કાનૂન ભંગ લડતમાં સ્વદેશી, વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, મહેસૂલ સહિતના કરવેરા ન ભરવા, દારૂબંધી, દારૂના પીઠા પર પિકેટિંગ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરે કાર્યક્રમો કરવામાં આવ્યા. જેમાં ખેડૂતો, આદિવાસીઓ, સ્ત્રીઓએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધેલ. સરહદ પ્રાંતના વિસ્તારમાં સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનની આગેવાની નીચે 'ના કર' ની અહિંસક લડત લડવામાં આવી. અંગ્રેજ સરકારે હજારો સત્યાગ્રહીઓની ધરપકડ કરી આંદોલનને દબાવવા પ્રયત્ન કરેલ.



મીઠાના કાયદાનો ભંગ

ભારતને કેવા પ્રકારનું બંધારણ આપવું તથા સુધારા આપવા તેની ચર્ચા કરવા ગોળમેજી પરિષદોનું આયોજન થયું. પ્રથમ ગોળમેજી પરિષદ કૉંગ્રેસની ગેરહાજરીના કારણે નિષ્ફળ ગઈ. સવિનય કાનૂનભંગની લડત ઉગ્ર બનતા સરકારે કૉંગ્રેસ સાથે સમજૂતી કરવા કરાર કર્યો. આ સંદર્ભે વાઇસરૉય ઇર્વિન અને ગાંધીજી વચ્ચે થયેલા કરારને 'ગાંધી ઇર્વિન કરાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કરારમાં મીઠું પકવવાની સ્વતંત્રતા, શાંત પિકેટિંગ અને સત્યાગ્રહીઓને જેલમુક્ત કરવા જેવા મુખ્ય મુદ્દા સામેલ હતા. ઈ.સ. 1931માં બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજીએ હાજરી આપી પરંતુ તેમાં કોમી મતદાર મંડળનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા ગાંધીજી નિરાશ થયા અને ગોળમેજી પરિષદ નિષ્ફળ ગઈ.

'હિંદ છોડો' આંદોલન

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ચાલુ હતું તે સમયે સરકારની મુશ્કેલીઓમાં વધારો ન થાય તેથી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. પ્રથમ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહી તરીકે વિનોબા ભાવેની પસંદગી કરવામાં આવી. ઈ.સ. 1942માં બ્રિટિશ સરકારે હિંદને મનાવી લેવા માટે ક્રિપ્સ મિશન મોકલ્યું. પરંતુ ક્રિપ્સ મિશન ભારતીયોની સ્વતંત્રતાની માંગને સંતોષી શકે તેમ ન હોવાથી નિષ્ફળ ગયું. પ્રજામાં અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે અસંતોષ વધતો જતો હતો.

8મી ઑગસ્ટ, 1942માં મુંબઈમાં મળેલી કૉંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠકમાં અંગ્રેજોને ભારત છોડી દેવા ઐતિહાસિક 'હિંદ છોડો'નો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. 9મી ઑગસ્ટે વહેલી સવારે ગાંધીજી, વલ્લભભાઈ પટેલ, જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના આઝાદ ઉપરાંત દેશના આગેવાન કૉંગ્રેસી નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. જેનાથી લડત વધારે ઉગ્ર અને વ્યાપક બની. ખેડૂતો અને વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં આ લડતમાં જોડાયા. દેશભરમાં સરકારી મકાનો, રેલવે અને તાર-ટેલિફોનનાં માધ્યમોને ભારે નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું. દેશના ઘણા વિસ્તારોમાં હડતાલો પડી. લડતને વ્યાપક બનાવવા દેશના ઘણા વિસ્તારોમાં લોકોએ પોતાની રાષ્ટ્રીય સરકારોની રચના કરી. અંગ્રેજોએ આ આંદોલનને કચડી નાખવા દમનકારી પગલાં ભર્યાં. ઈ.સ. 1943ના અંત સુધીમાં મોટાપાયે સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. અનેક લોકોએ લડતમાં જાન ગુમાવ્યા. આ લડતથી અંગ્રેજ સરકારને ખાતરી થઈ ગઈ કે, હવે લાંબા સમય સુધી ભારતના લોકોને પરાધીન રાખી શકાશે નહિ.

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને આઝાદ હિંદ ફોજ



આઝાદ હિંદ ફોજ

બીજા વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન પણ આઝાદી માટે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ અને સશસ્ત્ર ક્રાંતિના પ્રયાસો ચાલુ હતા. જેમાં સુભાષચંદ્ર બોઝ મુખ્ય હતા. સુભાષચંદ્ર બોઝનો જન્મ 23 જાન્યુઆરી, 1897 ના રોજ ઓડિશાના કટક શહેરમાં થયો હતો. ICS જેવી મુશ્કેલ પરીક્ષા પાસ કરવા છતાં અંગ્રેજોની નોકરી ન સ્વીકારી દેશસેવામાં જોડાયા. રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કૉંગ્રેસ)ના સક્રિય કાર્યકર બની ગયા. તેઓ હરિપુરા (બારડોલી) (ઈ.સ. 1938) અને ત્રિપુરા (ઈ.સ. 1939) એમ બે વર્ષ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. થોડા સમય બાદ કૉંગ્રેસના ટોચના નેતાઓ સાથેના વૈચારિક મતભેદના કારણે કૉંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપી અલગ 'ફૉરવર્ડ બ્લૉક' નામના નવા રાજકીય પક્ષની સ્થાપના કરી. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ સમયે અંગ્રેજ સરકારની નીતિઓનો વિરોધનો પ્રચાર કરતા તેમની ધરપકડ થઈ. જેલમાં રાજકીય કેદીઓ સાથે અંગ્રેજ સરકાર યોગ્ય વ્યવહાર કરતી ન હોય જેલમાં આમરણાંત ઉપવાસ શરૂ કર્યા પણ તબિયત બગડતા તેમના નિવાસસ્થાને નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા. ત્યાં તક મળતા એક દિવસ તેઓ પઠાણનો વેશ ધારણ કરી કોલકાતાથી અફઘાનિસ્તાન, બર્લિન થઈ જાપાન પહોંચ્યા. રાસબિહારી બોઝની સહાયથી ત્યાં 'આઝાદ હિંદ ફોજ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી જેના સેનાપતિ કૅપ્ટન મોહનસિંઘ હતા. સુભાષચંદ્ર બોઝ જાપાનથી આવતા તેમને 'આઝાદ હિંદ ફોજ'ના વડા બનાવવામાં આવ્યા. તેમણે ફોજનું નવસંસ્કરણ હાથ ધરી તેમાં નવું જોમ ઉમેર્યું. તેમણે 'ચલો દિલ્લી' અને 'તુમ મુજે ખૂન દો મેં તુમ્હે આઝાદી દૂંગા' જેવાં સૂત્રો આપ્યાં. તેમણે હિંદના અગ્રિમ નેતાઓ જેવા કે મહાત્મા ગાંધી, પંડિત નેહરુ, મૌલાના આઝાદ વગેરેનાં નામ પરથી લશ્કરી બ્રિગેડની રચના કરી. એક મહિલા બ્રિગેડની પણ રચના કરવામાં આવી જેને 'લક્ષ્મીબાઈ બ્રિગેડ' નામ આપ્યું. આઝાદ હિન્દ ફોજે પૂર્વ સરહદે આરાકાન અને ઈમ્ફાલ વિભાગમાં કેટલાક વિજયો મેળવ્યા પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાનની સ્થિતિ બદલાતા, પુરવઠાની તંગી સર્જાતા, ભારે વરસાદ, ભૂખમરો અને પ્રાકૃતિક પ્રતિકૂળતા સર્જાતા આઝાદ હિંદ ફોજની પીછેહઠ થઈ. 18 ઑગસ્ટ, 1945ના રોજ સુભાષચંદ્ર બોઝ જાપાન પરત ફરી રહ્યા હતા ત્યારે વિમાનમાં આગ લાગતા નેતાજી સખત રીતે દાઝ્યા અને અવસાન પામ્યા એમ માનવામાં આવે છે. આજે પણ આ ઘટના વણઉકલ્યું રહસ્ય છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ તરફ પ્રયાણ

મુંબઈમાં ભારતીય નૌસેનાના સૈનિકોએ વિદ્રોહ (ઈ.સ. 1946) કર્યો. આથી સરકારને લાગ્યું કે, ક્રમશઃ સેના પણ તેના હાથમાંથી સરકી રહી છે. પરિણામે ઇંગ્લૅંડના વડાપ્રધાન ભારતને પૂર્ણ સ્વરાજ આપવાની વાટાઘાટો કરવા કૅબિનેટ કક્ષાના ત્રણ પ્રધાનો ભારત મોકલવાની જાહેરાત કરી. કૅબિનેટ મિશનના સભ્યોએ ભારત આવી રાજકીય પક્ષોના આગેવાનો સાથે મુલાકાત કરી. કૅબિનેટ મિશન યોજનામાં બે બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો : એક લાંબા ગાળાની યોજના અને બીજી વચગાળાની યોજના. લાંબા ગાળાની યોજનામાં ભારતને હિંદુ બહુમતીવાળા વિસ્તારો, મુસ્લિમ બહુમતીવાળા વિસ્તારો અને મિશ્ર વસ્તી એમ ત્રણ જૂથોમાં વહેંચવામાં આવે. વચગાળાની યોજના અંતર્ગત વચગાળાની સરકાર રચવાની થાય. મુસ્લિમ લીગે મુસ્લિમો માટેની બેઠકો મુસ્લિમ લીગ દ્વારા ભરાય તેવો આગ્રહ કર્યો પણ બ્રિટિશ સરકારે તે ન સ્વીકારતા મુસ્લિમ લીગે આ યોજના સ્વીકારવાની ના પાડી. દેશમાં પાકિસ્તાનની માંગણી સાથે સીધાં પગલાં ભરવાની અપીલ કરી. કોલકાતા અને દેશના અન્ય ભાગોમાં ભયંકર કોમી તોફાનો થયાં. જુલાઈ, 1946માં બંધારણસભાની રચના માટે

ચૂંટણી થઈ. નવી વચગાળાની સરકારમાં મુસ્લિમ લીગે વિદ્રોહી વલણ અપનાવ્યું. તેનાથી કોમી એખલાસનું વાતાવરણ જોખમાયું. કટોકટીના સમયે બ્રિટિશ વડાપ્રધાન એટલીએ ફેબ્રુઆરી, 1947માં જાહેરાત કરી કે બ્રિટિશ સરકાર જૂન, 1948 સુધીમાં ભારતમાંથી વિદાય લેશે. ભારતનાં વાઇસરૉય તરીકે વેવેલના સ્થાને માઉન્ટ બેટનની નિમણૂક કરવામાં આવી. માઉન્ટ બેટને હોદ્દો સંભાળ્યો ત્યારે દેશના કેટલાક ભાગોમાં હિંસક તોફાન ચાલુ હતાં. લીગના સભ્યોના અસહકારભર્યા વલણને કારણે વચગાળાની સરકાર કામ કરી શકતી ન હતી. કૉંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચે સમાધાન શક્ય ન બનતા માઉન્ટ બેટને હિંદના ભાગલા કરવાનો નિર્ણય લીધો. 'અનેક સ્વાયત્ત અને વિરોધી એકમોવાળી નિર્બળ કેન્દ્ર સરકાર કરતા, કેન્દ્રને આધીન એવા વહીવટી એકમો સાથેની સુદૃઢ કેન્દ્ર સરકાર ધરાવતું હિંદ વધારે શાંતિ ભોગવી શકશે.' તેવી માઉન્ટ બેટનની દલીલ જવાહરલાલ, સરદાર પટેલ અને કૉંગ્રેસના અન્ય નેતાઓને યોગ્ય લાગી. માઉન્ટ બેટન યોજના પ્રમાણે જુલાઈ, 1947માં હિંદ સ્વાતંત્ર્યધારો પસાર થયો અને તે મુજબ હિંદના બે ભાગલા ભારત અને પાકિસ્તાન થયા. 14 ઑગસ્ટ, 1947ની મધરાત પછી (15 ઑગસ્ટ) દિલ્લીના લાલ કિલ્લા પરથી બ્રિટનનો યુનિયન જેક ઉતારી તેને સ્થાને ત્રિરંગો ધ્વજ ફરકાવી ભારતને એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) બારડોલી સત્યાગ્રહ બાદ વલ્લભભાઈ પટેલ ..... તરીકે ઓળખાયા.

(2) ગાંધીજીએ 'ડુંગળી ચોર'નું બિરુદ ..... ને આપ્યું.

(3) 'ચલો દિલ્લી' સૂત્ર ..... એ આપ્યું.

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ એક-બે વાક્યમાં લખો :

(1) મવાળવાદી નેતાઓમાં કયા-કયા નેતાઓનો સમાવેશ થતો હતો ?

(2) ગાંધીજીએ રોલેટ ઍક્ટને 'કાળો કાયદો' શા માટે કહ્યો ?

(3) ભારતના લોકોએ શા માટે 'સાયમન કમિશન'નો બહિષ્કાર કર્યો ?

(4) ગાંધીજીએ 'અસહકાર આંદોલન' શા માટે મોકૂફ રાખ્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

(1) ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે કયાં-કયાં પરિબળો જવાબદાર હતાં ?

(2) ભારતમાં થયેલ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.

(3) દાંડીકૂચ વિશે ટૂંક નોંધ લખો.

(4) 'હિંદ છોડો' આંદોલન વિશે માહિતી આપો.

પ્રવૃત્તિ

- તમારા જિલ્લા, શહેરના સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓ વિશે માહિતી એકત્ર કરો.
- ગાંધીજીના સત્યાગ્રહો પર એક હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- ગાંધીજી, સરદાર નેહરુ, આંબેડકર, ભગતસિંહ, સાવરકર, સુભાષચંદ્ર બોઝ વગેરે મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર આધારિત ફિલ્મ નિહાળો.
- ભારતના ક્રાંતિકારીઓનાં જીવનચરિત્ર આધારિત હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.